

SLAVŲ KALBŲ LYGINAMOSIOS GRAMATIKOS APYBRAIŽA

С. Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*,
Издательство Академии наук СССР, Москва, 1961, 352 р.

S. Bernšteino „Slavų kalbų lyginamosios gramatikos apybraiža“ yra dalis slavų lyginamosios gramatikos, apimanti įžanginius klausimus ir fonetikos skyrių. Tai pats naujausias kalbos mokslo žodis apie lyginamąjai-istorinę slavų kalbų fonetiką ir bendrąslaviškų problemą. Šis veikalas, mūsų nuomone, toli prašoka savo kuklų „vadovėlio studentams“ uždavinį ir atsistoja šalia klasikinių A. Mejės, N. van Veiko, A. Seliščevė, A. Vajano istorinės slavų kalbotyros darbų. Tieki metodologiniu atžvilgiu, tiek gausia baltistikos dalykus liečiančia medžiaga, pagaliau tiesioginiu baltų-slavų kalbinių ryšių problemos sprendimu S. Bernšteino veikalas yra svarbus baltų kalbų istorijos tyrinėtojams. Džiugu pastebeti, kad baltistikos klausimams šiame veikale yra skiriama kur kas daugiau vietas, negu ankstesniuose tokio pobūdžio darbuose.

Mūsų skaitytojams, tur būt, iðomiausias bus S. Bernšteino knygos skyrius „Kalbiniai baltų-slavų ryšiai“ (p. 27—37). Skirtingai nuo ankstesniųjų, pavyzdžiu, V. Vondrako, J. Mikolos darbų, kurių autorai specialiai baltų-slavų kalbinių ryšių netyrinėjo, o pasitenkinę esamos situacijos konstatavimu, naujojo veikalo autorius ne tik išdėsto senąsias teorijas, bet pateikia aiškiai suformuluotas savitas pažiūras. S. Bernšteinas nedvejodamas pasisako prieš baltų-slavų prokalbės teoriją, kuri, jo žodžiais tariant, padarė daug žalos lyginamajai slavų kalbų gramatikai: ši teorija skatino tyrinėtojus maišyti įvairių epochų reiškinius, sudarinėti dirbtines konstrukcijas, hipotezes, kurios stabdė praslavų kalbos istorijos tyrinėjimą (plg. p. 36). Štai dėl ko, S. Bernšteino nuomone, negalima pripažinti baltų-slavų prokalbės teorijos:

- a) Daugelis seniausių procesų baltų ir slavų kalbose vyko skirtingai. Ypač būdinga šiuo atžvilgiu yra balsių *ă*, *ő*, *ā*, *ō* istorija.
- b) Daugelis svarbiausių praslavų kalbos procesų, įvykusių seniausiai jos egzistavimo periode, prabaltų kalboje visiškai nepasireiškė arba tik silpnai atsispindėjo atskiruose jos dialektuose. Ypač tai pasakytina apie *s* likimą baltų ir slavų kalbose.
- c) Praeityje visa baltų-slavų prokalbės šalininkų įrodymų sistema buvo grindžiama praslavų ir lietuvių kalbos faktų gretinimu. Labai dažnai lietuvių kalbos faktai buvo pateikiami kaip prabaltiški. Tuo tarpu prabaltų

kalba dar žiloje senovėje suskilo į dvi pagrindines prokalbes, kurių vienai priklauso lietuvių ir latvių, o kitai — prūsų kalbos. Lyginimas visų pirma su lietuvių kalba kelia prieštaravimą dar ir dėl to, kad praslavų gentys daugiausia bendravo su prūsų ir jotvingių gentimis. Nėra abejonės, kad baltų-slavų bendrystė (сообщность) visų pirma apėmė praslavų, prūsų ir jotvingių kalbas. Praslavų kalbos istorija rodo, kad glaudaus baltų ir slavų genčių kontakto periodu vieningos baltų prokalbės iš tikrujų jau nebuvo. Todėl neatsitiktinai svarbiausios šios epochos naujovės nevie-nodai sieja praslavų kalbą su atskiromis baltų kalbomis.

d) Baltų-slavų prokalbės teorijos šalininkai, nepaisant įvairių mėgi-nimų, negali išspręsti baltų-slavų rekonstrukcijų problemos. Šią problemą labai apsunkina dar ir toji aplinkybė, kad prabaltų kalbos rekonstrukcija didele dalimi yra neįmanoma: daugelis baltų kalbų išnyko be pėdsakų, o išlikusios neduoda galimybės atstatyti daugelio prabaltų kalbos reiš-kinių.

e) Baltų-slavų prokalbės teorijos nepatvirtina archeologijos mokslo duomenys.

Toliau S. Bernšteinas daro išvadą, kad baltų ir slavų kalbų panašumas paaiškinamas ilgai trukusiui baltų ir slavų genčių kontaktu, kuris buvo baltų-slavų bendrystės susiformavimo priežastimi. Šią bendrystę patvirtina bendros izoglosės. Tyrinėtojų uždavinys yra nustatyti šių baltų-slavų izoglosių pobūdį, teritoriją ir susidarymo laiką (plg. p. 36). Neig-damas baltų-slavų prokalbės teoriją, S. Bernšteinas kartu pabrėžia, kad baltų kalbų duomenys yra nepaprastai svarbūs praslavų kalbos istorijos studijavimui.

Nagrinėdamas atskirus slavistikos klausimus, veikalo autorius pareiškia nemažą įdomių minčių, kurios vienokiu ar kitokiu būdu liečia baltų kalbų istorijos dalykus. Be abejo, mums įdomus yra praslavų kalbos istorijos periodizacijos klausimas. Praslavų kalbos istoriją S. Bernšteinas skirsto į dvi dideles epochas: į epochą iki uždarųjų skiemenu netekimo ir uždarųjų skiemenu netekimo epochą. Pirmąją epochą toliau jis skiria į tris periodus: periodą tuoju po indoeuropiečių prokalbės suskilimo, bal-tų-slavų bendrystės periodą ir periodą, trukusį nuo šios bendrystės iširi-mo iki uždarųjų skiemenu netekimo epochos. Antroji epocha skirstoma į du periodus: pirmasis — uždarųjų skiemenu netekimo periodas, antra-sis — praslavų kalbos suskilimo, slavų tautybių kalbų formavimosi pe-riodas. Pastarojo periodo data S. Bernšteinas laiko I m. e. tūkstantmečio antrają pusę, nurodydamas, kad nustatyti tikslesnę, nors dviejų šimtmečių rémuose, datą, kaip kad darė daugumas ankstesnių tyrinėtojų, néra įmanoma (plg. p. 51—52). Baltų ir slavų genčių kontaktai, S. Bernšteino nuomone, prasidėjo antroje II tūkstantmečio pr. m. e. pusėje ir galėjė už-truktis net iki I tūkstantmečio pr. m. e. vidurio. Vadinasi, I tūkstantmečio pr. m. e. viduryje baltų-slavų bendrystė iširo (plg. p. 60—1).

S. Bernšteinas sutinka, kad šie teiginiai kol kas labai hipotetiški. Ta-čiau yra medžiagos, leidžiančios juos patikslinti. Pirmiausia tai tie baltų ir slavų žodyno elementai, kurie susiformavo bendrojo baltų ir slavų gen-

čių gyvenimo metu. Svarbiausia čia atskirti bendrą indoeuropietiškos leksikos fondą nuo baltų-slavų bendrystės naujovių.

Pagrįstai veikalo autorius iškelia mintį, kad ankstesnieji baltų ir slavų kalbinių santiškių tyrinėtojai per mažai kreipė dėmesio į pietų slavų kalbas. Pasirodo, kad dažnai baltų kalbų reiškiniams analogiją randame pietų slavų kalbose arba tiktais bulgarų kalboje. Štai keletas pavyzdžių.

Rytų ir vakarų slavų kalbose vartojamas medžio ir jo vaisiaus pavadinimas *gruša* (rus. *груша*, ukr. *груша*, lenk. *grusza*, polab. *gräusói*, ček. *hruška*). Tačiau jau lenkų tarmėse, o taip pat kašubų ir lužicų kalbose aptinkamas šio pavadinimo variantas su *k-* (lenk. *krusza*, kaš. *kreša*, žem. luž. *kruša*, *kšuša*, aukšt. luž. *krušva*). Su *k-* variantu šis pavadinimas vartojamas ir bulgarų bei serbų-chorvatų kalbose (bulg. *кръуша*, serb. -chorv. *крушка*). Vadinas, čia bendra pietų, kai kurių vakarų slavų ir baltų kalbų (plg. liet. *kriaušė*, pr. *crausy*, *crausios*) fonetinė izoglosė.

Pasitaiko ir bendrų žodžių darybos variantų. Liet. *gerklė*, *gurklýs*, pr. *gurgle* atitinka bulg. *гръклѧн*, serb.-chorv. *гркљан*, kurie slavų kalbų tarpe yra yieniši. Liet. *āvinas*, lat. *āuns*, pr. *awins* sudaro bendrą izoglosę su s. sl. *овъпъ*, bulg. *овéн*, serb.-chorv. *óvan*, slovén. *óvən*. Liet. *mīlžti*, *mēlžiu* atitinka s. sl. *ml̥zq*, bulg. *мълзъ*, serb.-chorv. *мýзем*, slovén. *mólzem*.

Ypač gausu leksinių variantų: liet. *burnà* — bulg. *бърна* „lūpa“, serb.-chorv. *брњица* „antsnukis“; liet. *žiáunos* — bulg. *джуна* „lūpa“; liet. *tárpas* — bulg. *трап* „duobė“, serb.-chorv. *trǎn*; liet. *draskýti* — bulg. *драскам*; liet. *děšinas* — s. sl. *desъпъ*, bulg. *десен*, serb.-chorv. *đесан*; liet. *šalnà*, lat. *salna* — bulg. *слана* „šerkšnas“, serb. -chorv. *слáна*, slovén. *slána*.

Aptinkama ir kai kurių semantinių variantų. Pavyzdžiui, liet. *drebulē* (: *drebětij*) atitinka bulg. *трепетлýка*, serb.-chorv. *трепетљика*, slovén. *trepeljíka*.

Remiantis šiais faktais, daroma išvada, kad tolimoje praeityje tarp baltų ir dabartinių pietų slavų kalbų, visų pirma bulgarų kalbos, ilgą laiką egzistavo glaudūs kontaktai. Kadangi baltų genčių gyvenamoji teritorija pietuose nesiekė toliau Pripetės, galima teigti, kad slavų gentys, kalbančios pietų slavų kalbomis, gyveno ir praslavų teritorijos šiaurėje (plg. p. 75).

Tiesa, čia reikia pasakyti, kad paskutinieji V. Toporovo ir O. Trubacchio Dniepro aukštupio hidronimijos tyrinėjimai¹ rodo, kad tradicinę baltų ir slavų sieną Pripetės upė reikia, tur būt, reviduoti, nes baltiškos hidronimijos pėdsakų galima rasti ir į pietus nuo Pripetės. Todėl ši S. Bernšteino teiginį reikėtų truputį patikslinti. Pagaliau ir jis pats, kitoje vietoje (plg. p. 60) kalbėdamas apie baltų ir slavų ribas, nurodo, kad nedidelės baltų grupės galėjusios prasiskverbti į pietus nuo Pripetės.

¹ Plg. B. N. Топоров, О. Н. Трубачев, Балтийская гидронимия Верхнего Поднепровья, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, t. 4, Vilnius, 1961, p. 198; Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, Москва, 1962, p. 232—233.

Kalbėdamas apie leksinius skolinius, S. Bernšteinas nurodo, kad seniausi skoliniai, patekę į praslavų kalbą iš giminingų kalbų, yra baltiški. Daug bendrų baltų ir slavų kalbų elementų yra ne paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės, o bendrystės periode paskolinti vienų iš kitų. Tačiau atskirti šiuos skolinius nuo paveldėtų žodžių nėra tvirtų kriterijų. Veikalo autorius mano, kad prie tokų baltiškų skolinių būtų galima priskirti slavišką rankos (rus. *рука* ir kt.) pavadinimą, kuris slavų kalbų dirvoje negali būti etimologizuojamas, o baltų kalbose turi patikimą etimologiją (*ranka : riñkti*).

Veikale nagrinėjami ir kai kurie įdomūs fonetinės substitucijos klaušimai. Tiesa, jie daugiausia liečia germanizmų chronologiją. Bet fonetinė substitucija, žinoma, palietė ir senuosius slavų skolinius iš baltų. Fonetinės substitucijos reiškiniai rodo, kad nustatant skolinių chronologiją, ne visada galima pasikliauti fonetinių pakitimų duomenimis. Pavyzdžiui, dar neseniai mokslininkus varė į aklavietę pirmosios palatalizacijos žymės germanų skoliniuose (plg. *šelm* <*xelm*, *кънѣже* <*kuning*-). Mat, šiaip gauti iš germanų žodžiai praslavų kalboje turi antrosios ir trečiosios palatalizacijos pédsakų (plg. *сырky* <*kirk*, *сѧта* <*kintus*), o slavų ir germanų genčių kontaktų metu fonetinis *k'>c'*, *g'>ž'*, *x'>š'* procesas turėjo būti jau seniai pasibaigęs. Todėl slavų *šelm*-, *кънѣже* atsiradimas dabar aiškinamas tokiu būdu. Pirmosios palatalizacijos rezultatas čia nėra gyvas fonetinis procesas, o substitucijos reiškinys. Kadangi skolinimo metu praslavų kalboje skiemenui *ke*, *ge*, *xe* dėl pirmosios palatalizacijos jau nebuvo, tai paskolintų žodžių *ke*, *ge*, *xe* dėsninai buvo verčiami *č'e*, *ž'e*, *š'e*. Šie, o ne kiti, atitikmenys buvo parinkti todėl, kad priebalsiai *k*, *g*, *x* praslavų kalboje tose pačiose morfemose galėjo kaitaliotis su *č'*, *ž'*, *š'*. Vadinas, šiuo atveju germaniškojo *ge* slavų paskolintuose žodžiuose atliepimas *ž'e* skolinių chronologijos atžvilgiu mums nėra patikimas argumentas. Pirmųjų germanizmų praslavų kalboje chronologijos klausimas netiesiogiai liečia ir germanizmą, per slavus patekusią į baltų kalbas, amžiaus klaušimą. K. Büga, kaip žinome, teigė, kad „visu seniausieji germaniškosios kilmės slavėnų žodžiai giliau nesiekia kaip III amžiaus pr. m. e.“². S. Bernšteinas slavų ir germanų kontaktų pradžia laiko II m. e. amžių (plg. p. 97, 169). Pagrindinė germanų skolinių dalis į praslavų kalbą pateko II—V m. e. amžiuose. Šiuo metu slavai iš germanų gavo ir žodžius *kotylъ*, *šelmъ*, *осылъ*, iš kurių vėliau kilo mūsų *kātilas*, *šálmas*, *āsilas*.

S. Bernšteino teiginiai slavų ir germanų kalbų santykį klausimais prieštarauja pastaruoju metu vėl keliamai hipotezei apie slavų protévynę prie Vyslos-Oderio³. Tačiau šios hipotezės šalininkų argumentai kol kas iš tikrujų yra labai hipotetiški.

S. Bernšteinas nurodo, kad neturime jokių duomenų, jog slavai I tūkstantmetyje pr. m. e. būtų gyvenę prie Baltijos jūros. Ankstesniųjų tyrinėtojų, skelbiančių tokias mintis, argumentas buvo slavų kalbose ap-

² Plg. K. Büga, Rinktiniai raštai, t. 2, Vilnius, 1959, p. 84.

³ Plg. B. B. Мартынов, К лингвистическому обоснованию гипотезы о висло-одерской прародине славян, «Вопросы языкоznания», Москва, 1961, № 3, p. 51—59.

tinkamas žodis *mor'e*. Šis žodis žinomas daugeliui indoeuropiečių kalbų, plg. lot. *mare*, sen. air. *muir*, got. *marei*, liet. *mārės*, *mārios*, lat. *mare*, pr. *mary* ir kt. Tačiau S. Bernšteinas, be kita ko remdamasis K. Būgos ir A. Isačenkos teiginiais, nurodo, kad slavų žodžio *mor'e* „jūra“ reikšmė yra naujesnė. Anksčiau šis žodis reiškės „balą, stovintį vandenį“. Vadinasi, praslavų kalboje jis atsirado anksčiau, negu slavai susipažino su atvira jūra (plg. p. 63—64). Tokiu būdu jis nėra joks argumentas, kad praslavų kalba kalbantieji žmonės būtų gyvenę prie jūros.

Atskirus baltistikos klausimus veikalo autorius gana plačiai paliečia, duodamas praslavų kalbos pakitimų, susijusių su baltų-slavų kalbinės sąjungos periodu, charakteristiką. Jis nurodo, kad jau baltų-slavų bendrysės metu baltų prokalbė buvo suskilusi į daugelį dialektų. Todėl ir daugelis baltų-slavų izoglosių praslavų kalbą su atskiromis baltų kalbomis sieja įvairiai. Prie pačių seniausią baltų-slavų izoglosių reikia skirti balsinių sonantų skiemeningumo netekimą ir jų virtimą dvigarsiais *ir*, *ur*, *il*; *ul*, *im*, *um*, *in*, *un*. Tiesa, skiemeniinių sonantų neišlaikė ir daugelis kitų indoeuropiečių kalbų, tačiau jose šis procesas vyko skirtingai, o praslavų ir prabaltų kalbose jis nuostabiai sutapo.

Baltų-slavų bendrysės metu praslavų kalbos fonetinėje ir gramatinėje sandaroje pradeda vaidinti svarbų vaidmenį intonacija. Ji tampa savarankišku kalbinės sistemos faktoriumi. Šioje srityje prabaltų ir praslavų kalboms būdinga daugelis bendrų procesų. Atskiri skirtumai taip pat paaiškinami dialektniu prabaltų kalbos susiskaidymu. Manoma, kad intonacijos atžvilgiu praslavų kalbai artimiausios buvo senovės prūsų ir jotvingių tarmės (plg. p. 159—60).

Baltų-slavų bendrysės periodui veikiausiai reikia skirti ir praslavų kalbos skiemens galio priebalsinio sonanto *m* virtimą *n* (plg. p. 165).

Šiam periodui skiriami ir priebalsių, esančių prieš *j*, pasikeitimo reiškiniai. Šalia baltų ir slavų kalboms bendrų bruožų čia matome ir nemaža esminių skirtumų. Todėl yra pagrindo manyti, kad šis praslavų kalboje labai ilgai užtrukęs procesas prasidėjo jau yrant baltų-slavų bendrysę. Priebalsių, esančių prieš *j*, likimu praslavų kalbai artimiausios yra lätvių ir iš dalies senovės prūsų tarmės (plg. p. 166—167).

Baigiant negalima nepastebeti, kad baltų kalbų pavyzdžiai S. Bernšteino veikale labai vykusiai parinkti ir kruopščiai patikrinti. Gal tik vietoje F. Kuršaičio pateikiamų formų *žvaigzdė* (plg. p. 153), *dédē* (plg. p. 148) reikėjo duoti literatūrinės lietuvių kalbos formas *žvaigždė*, *dédé* ir vietoje prūsų kalbos paminkluose nepaliudytos bendraties *rinkt* (plg. p. 92) nurodyti šio veiksmažodžio formą *senrinka*.

Su malonumu perskaitę S. Bernšteino „Slavų kalbų lyginamosios gramatikos apybraižos“ vieną dalį, lauksime pasi rodant kitos šio veikalo dalies, kurioje taip pat tikimės rasti nemaža reikšmingų baltų kalbų mokslui faktų.